

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، گرایش ایران اسلامی

عنوان:

تحول در اندیشه تاریخ‌نگاری عبدالحسین زرین‌کوب از دو قرن سکوت تا کارنامه اسلام

استاد راهنما:

دکتر سید محمدرحیم ربانی زاده

استاد مشاور:

دکتر علیرضا ملائی توانی

پژوهشگر:

میلاد آنه

شهریورماه 1398

سپاس‌گزاری:

"سپاس خدای را که به من توان آموختن عطا فرمود"

نمی‌توانم معنایی بالاتر از تقدیر و تشکر بر زبانم جاری سازم و سپاس خود را در وصف استادان خویش آشکار نمایم، که هر چه گویم، کم گفته‌ام. اما برحسب وظیفه:

از استاد با کمالات و شایسته؛ جناب آقای دکتر محمدرحیم ربانی‌زاده که در کمال سعه‌صدر، از هیچ کمکی در این عرصه بر من دریغ نمودند و زحمت راهنمایی این پایان‌نامه را بر عهده گرفتند؛

از استاد صبور و فاضل؛ جناب آقای دکتر علیرضا ملائی توانی که با حسن خلق و فروتنی، زحمت مشاوره این پایان‌نامه را متقبل شدند؛

از استاد ارجمند؛ جناب آقای دکتر عبدالرحمن حسنی‌فر که قبول زحمت فرموده و داوری پایان‌نامه را پذیرفتند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

باشد که این خردترین، بخشی از زحمات آنان را سپاس گوید.

تقدیم به:

پدرم که شانه های خسته اش تکیه گاه زندگیم بوده است

و به مادرم، دریای بی کران فداکاری و عشق

که وجودم برایش همه رنج بود و وجودش برایم همه مهر

چکیده

عبدالحسین زرین کوب از جمله مورخان اثرگذار در تاریخ معاصر ایران است که با نگارش کتاب دو قرن سکوت توانست جریان ناسیونالیستی‌ای که به واسطه آخوندزاده و آقاخان کرمانی بنا شده بود به خوبی در بافتار تاریخی آن را پیروراند، اما نگارش کتاب کارنامه اسلام یک نوع چرخش فکری و پارادوکس در اندیشه و تاریخ‌نگاری زرین کوب محسوب می‌شود که این چرخش فکری مسئله‌ساز و سؤال برانگیز است. این پژوهش با روش تفسیری و نقادانه در پی بررسی این مسئله است که عوامل تأثیرگذار بر چرخش فکری زرین کوب از دو قرن سکوت به کارنامه اسلام را واکاوی کند.

سؤال اصلی پژوهش این است که چه مؤلفه‌هایی بر تحول اندیشه تاریخ‌نگاری زرین کوب تأثیر گذاشته است و این مؤلفه‌ها چگونه در آثار وی (دو قرن سکوت و کارنامه اسلام) بازتاب یافته است؟

یافته‌های پژوهش حاکی از این است که زرین کوب در کتاب دو قرن سکوت متأثر از کسانی همچون آخوندزاده و کرمانی بوده است و تنها تفاوتش با آنها در تاریخ‌مند کردن اندیشه و گفتمان ناسیونالیستی بوده است و گرنه شاخصه‌هایی همچون خشونت زبانی و باستان‌گرایی و نفی دیگری را همچون متقدمین ملی‌گرا، در دو قرن سکوت ادامه داده است؛ اما چرخش فکری زرین کوب ناشی از حوادث و مجموعه رویدادهایی همچون قدرت‌گیری جامعه روحانیت به رهبری آیت‌الله خمینی که باعث شد آنها از مخالفین و کسانی که در ذم دین آثاری تألیف کنند بخواهند که منصفانه‌تر به مسئله بپردازند و همچنین رونق گرفتن جریان روشنفکری دینی و بحث دموکراسی دینی باعث تعدیلاتی از سوی رادیکال‌های ملی‌گرا مانند زرین کوب شد و اینکه اندیشه‌های شهید مطهری و علی شریعتی نیز از دیگر عوامل تأثیرگذار بر چرخش فکری زرین کوب و نگارش کتاب کارنامه اسلام بوده است.

واژگان کلیدی: زرین کوب، دو قرن سکوت، گفتمان ناسیونالیستی، کارنامه اسلام، آخوندزاده، آقاخان کرمانی.

فهرست مطالب

1	فصل اول: کلیات .....
2	1-1 بیان مسئله .....
3	2-1 اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش .....
3	3-1 اهداف پژوهش .....
3	1-3-1 هدف اصلی .....
3	2-3-1 هدف فرعی .....
4	4-1 قلمرو پژوهش .....
4	1-4-1 قلمرو مکانی .....
4	2-4-1 قلمرو زمانی .....
4	3-4-1 قلمرو موضوعی .....
4	5-1 سؤال‌های پژوهش .....
4	1-5-1 سؤال اصلی .....
4	2-5-1 سؤال فرعی .....
5	6-1 فرضیه‌های پژوهش .....
5	7-1 جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری پژوهش .....
5	8-1 پیشینه پژوهش .....
8	9-1 روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش .....
8	10-1 فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات .....
8	11-1 سازمان پژوهش .....
9	فصل دوم: حیات و آثار زرین‌کوب .....
10	1-2 زندگی‌نامه .....
15	2-2 مهم‌ترین فعالیت‌های علمی .....

15	2-2-1 ترجمه برخی مقالات دایره المعارف اسلام:.....
16	2-2-2 همکاری در تألیف «لغت‌نامه فارسی» و «دایره المعارف فارسی»:.....
16	2-2-3 مدیریت گروه ادبیات دانشگاه تهران و تدوین برنامه جامع آزمون دکتری:.....
16	2-3 جایگاه بین‌المللی و تحقیقی .....
17	2-4 معرفی آثار.....
17	2-4-1 دو قرن سکوت .....
18	2-4-2 کارنامه اسلام .....
19	2-4-3 تاریخ در ترازو .....
19	2-4-4 بامداد اسلام .....
20	2-4-5 تاریخ مردم ایران قبل از اسلام (کشمکش با قدرتها) .....
21	2-4-6 تاریخ مردم ایران 2 (کشمکش با قدرتها) .....
21	2-4-7 روزگاران (تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی).....
22	2-4-8 تاریخ ایران بعد از اسلام.....
23	فصل سوم: مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تاریخ‌نگاری عبدالحسین زرینکوب.....
24	3-1 مقدمه .....
24	3-2 انقلاب مشروطه .....
28	3-2-1 گفتمان دینی .....
28	3-2-1-1 مشروطه‌خواه .....
28	3-2-1-2 مشروطه‌ی مشروعه خواه .....
29	3-3 استبداد محمدعلی میرزا و به توپ بستن مجلس .....
32	3-4 کودتا 1299 .....
38	3-5 جمهوری خواهی .....
41	3-6 انقراض قاجاریه .....

43	7-3 برآمدن رضاشاه .....
45	8-3 تجددگرایی .....
47	9-3 دیکتاتور مصلح (تجددگرایی آمرانه) .....
50	10-3 گفتمان ناسیونالیسم .....
53	فصل چهارم: نمود شاخصه‌های گفتمان ناسیونالیستی در ایران و کتاب دو قرن سکوت .....
54	1-4 مقدمه .....
56	2-4 ناسیونالیسم ایرانی .....
63	3-4 مؤلفه‌های گفتمان ناسیونالیستی و نمود آن در دو قرن سکوت .....
63	1-3-4 باستان‌گرایی .....
67	2-3-4 نژادپرستی و خشونت زبانی .....
74	3-3-4 نفی دیگری .....
77	4-3-4 اسلام‌ستیزی .....
80	فصل پنجم: چرخش فکری زرین‌کوب از دو قرن سکوت به کارنامه اسلام .....
81	1-5 مقدمه .....
82	2-5 جامعه روحانیت و نقش عملی آن‌ها در تحولات دهه چهل و تأثیر آن بر اندیشه زرین‌کوب .....
88	3-5 گفتمان روشنفکری دینی و نمودهای آن در اندیشه زرین‌کوب .....
90	1-3-5 شریعتی .....
94	2-3-5 بازرگان .....
99	3-3-5 آل احمد .....
102	4-5 مسافرت‌ها و نقش آن در چرخش فکری زرین‌کوب .....
104	نتیجه‌گیری .....
108	شمار نامه عمر عبدالحسین زرین‌کوب .....
115	منابع و مأخذ .....

فصل اول: کلیات

1-1 بیان مسئله

مورخ فارغ از موضع‌گیری‌ها و نوع ایدئولوژی‌اش کسی است که با امری موسوم به تغییر مواجه است و این تغییرات او را به واکنش و می‌دارد و تاریخ‌نگاری هم از دل همین وضعیت ناشی از مواجهه با تغییرات است که ظهور می‌یابد و متعاقب آن بافت، ذهن و زبان همچون سه مؤلفه‌ی اصلی در تاریخ‌نگاری نمود عینی‌تری دارند بدین معنی که تاریخ‌نگاری عبارت است از یک جریانی که در خویش‌روشن‌ها، معانی، جهان‌بینی خاصی دارد که یک برهه‌ی زمانی یا دوره‌ی مشخصی را می‌نمایاند که ماحصل رابطه‌ی سه مؤلفه‌ی مذکور است با این اوصاف تاریخ‌نگاری یک چشم‌انداز به تاریخ است و نبایستی آن را در شکل مادی و عینی همچون چند اثر تألیف یافته در نظر گرفت چرا که تاریخ‌نگاری مقوله‌ای ذهنی است و در درون خویش واحد مفاهیمی از مطالعات بین رشته‌ای است.

از دوره‌ی رضاشاه که تاریخ همچون یک رشته دانشگاهی تأسیس شد نگاه عمیق‌تری به گذشته تاریخ شکل گرفت همچنین با توجه به مواجهه با غرب و دانش‌های غربی از عهد قاجار و نهضت مشروطه به این سو، دانش تاریخی و تاریخ‌نگاری رو به تحول نهاد.

از جمله مورخینی که در فضای سیاسی پس از سقوط رضاشاه ظهور کردند عبدالحسین زرین‌کوب بود که آثار زیادی در حوزه‌های گوناگون نگاشت. وی از مورخین پرکار تاریخ معاصر ایران است که حتی به مباحث نظری تاریخ توجهاتی داشته‌اند و این بدان معنا است که می‌خواسته است با روش و متد جدیدی فارغ از روش قدما به تاریخ بنگرد که همین در تاریخ‌نویسی وی بسیار مهم است اما اهمیت تاریخ‌نگاری زرین‌کوب در مسائلی است که وی در عصر خویش با آن درگیر بوده است مانند (اسلام، ناسیونالیسم، مدرنیته، اسلام‌گرایی، استبداد) و این مسائل در اندیشه‌های او تغییراتی پدید آورد و آثار خود را در تاریخ‌نگاری او نمودار ساخته است. در واقع با توجه به مسائلی که زرین‌کوب با آن درگیر است در تاریخ‌نگاری‌اش رویکرد ثابت و یکسانی ندارد بلکه بایستی چند وجه از تاریخ‌نگاری او را باز شناخت و این خود بخشی از مسئله مندی زرین‌کوب است.

مسئله‌ی این پژوهش بدین قرار است که در دو اثر دو قرن سکوت و کارنامه اسلام، اندیشه زرین‌کوب در پی چه تحولاتی است که نخست در کتاب دو قرن سکوت در مقام یک ناسیونالیست افراطی ظهور پیدا می‌کند به گونه‌ای که عرب ستیزی را در محافل آکادمیک مخصوصاً محفل‌ها و گروه‌های تاریخ معمول می‌کند که حتی

امروزه در پاره‌ای از نسل جدید دانش‌آموخته تاریخ همچنان تأثیرگذار است و در کارنامه اسلام رویکردی مسالمت‌آمیزتری را پیشه می‌کند و از خدمات متقابل اسلام و ایرانیان زبان به سخن می‌آورد با این وجود کتاب دو قرن سکوت کماکان بر کارنامه اسلام به لحاظ اثرگذاری کاراثر است. این پایان‌نامه قصد دارد این رویکردهای متعارض در اندیشه تاریخ نگارانه زرین‌کوب را به بحث بگذارد و علت آن را شرح دهد.

1-2 اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش

اهمیت و ضرورت این پژوهش در این است که بررسی کارنامه تاریخ‌نگاری زرین‌کوب دریچه‌ای تازه‌ای را به روی ما می‌گشاید و مخاطبان او در می‌یابند که تاریخ‌نویسی نسل زرین‌کوب در فضای پیش و پس از انقلاب با چه مسائلی دست به گریبان بوده‌اند، چه تحولاتی را پشت سر گذاشته است و آیا توانسته‌ایم از نظر سبک و روش، رویکرد و اساساً معرفت تاریخی از زرین‌کوب گذر کنیم یا همچنان در همان مسیر قرار داریم. بی‌تردید با بررسی تاریخ‌نگاری زرین‌کوب یک نوع آسیب‌شناسی از وضعیت تاریخ‌نگاری در ایران به دست خواهد آمد تا بر اساس آن بر ضعف‌ها و کاستی‌های این حوزه آگاه می‌شویم.

1-3 اهداف پژوهش

1-3-1 هدف اصلی

- هدف اصلی این پژوهش، بررسی تحول در اندیشه و تحولات فکری زرین‌کوب در تاریخ‌نگاری ایشان و نیز پیامدهای آن بر فرایند اندیشه تاریخ‌نگاری در ایران است.

1-3-2 هدف فرعی

- آگاهی و شناخت سبک تاریخ‌نگاری مورخان تأثیرگذار معاصر و تفاوت آن با سبک تاریخ‌نگاری پیش و پس از خود.
- شناخت مسئله‌ها و رویکردهای جدید در تاریخ‌نگاری معاصر

1-4 قلمرو پژوهش

1-4-1 قلمرو مکانی

محدوده مکانی پژوهش ایران و جهان اسلام است.

1-4-2 قلمرو زمانی

این پژوهش دارای دو قلمرو زمانی است: یکی، دو قرن اولیه اسلام است که وقایع آن در آثار زرین کوب بازنمایی شده است و دیگری بازه زمانی دهه 40 و 50 و 60 شمسی است که وی آثارش را تألیف می‌کند.

1-4-3 قلمرو موضوعی

حوزه تاریخ‌نگاری

1-5-5 سؤال‌های پژوهش

1-5-1 سؤال اصلی

- چه مؤلفه‌هایی بر تحول اندیشه تاریخ‌نگاری زرین کوب تأثیر گذاشته است و این مؤلفه‌ها چگونه در آثار وی (دو قرن سکوت و کارنامه اسلام) بازتاب یافته است؟

1-5-2 سؤال فرعی

- فضای سیاسی و اجتماعی عهد زرین کوب چه نقشی در شکل‌دهی به جهان‌بینی و نگرش تاریخ‌نگارانه زرین کوب داشت؟
- زرین کوب متأثر از چه پارادیم‌های علمی به نگرش تاریخ پرداخت؟

- آیا چرخش فکری زرین کوب از کتاب دو قرن سکوت به کارنامه اسلام را می توان عقب نشینی از مواضع ناسیونالیستی او تلقی کرد؟ یا باید به گونه ای دیگر تفسیر کرد؟
- چرا کارنامه اسلام را در مقابل دو قرن سکوت قرار می دهند؟ آیا نمی توان این کتاب را تکمله ای به شیوه عالمانه تر بر دو قرن سکوت فرض کرد؟

1-6 فرضیه های پژوهش

- کتاب های دو قرن سکوت و کارنامه اسلام در تقابل با هم قرار ندارند بلکه زرین کوب با شیوه ای علمی - تحلیلی می کوشد مواضع ایرانگیری خویش را بدون چالش به پیش ببرد و در نهایت برتری ایرانیان بر تازیان را هم در کتاب کارنامه اسلام می توان مشاهده کرد.
- چرخش گفتمان سیاسی در ایران طی دهه های 1340 تا 1360 ش از ناسیونالیسم و پان ایرانیسم به اسلام سیاسی که منجر به وقوع انقلاب اسلامی شد، در تحول اندیشه تاریخ نگارانه زرین کوب دخالت داشته است.

1-7 جنبه ی جدید بودن و نوآوری پژوهش

جنبه نوآوری این پژوهش در این است که مؤلفه های اصلی تاریخ نگاری زرین کوب را با تکیه بر آثارش (دو قرن سکوت و کارنامه اسلام) و نمود آن را به صورت عینی در آثارش بررسی می کند، چیزی که در نهایت باعث ترسیم یک مبنا و چارچوبی برای بازاندیشی تاریخ نگاری خواهد بود.

1-8 پیشینه پژوهش

با مراجعه به کتاب ها و تحقیقات صورت گرفته پیرامون آثار و اندیشه دکتر عبدالحسین زرین کوب وجوه مشترک در ارتباط بخش هایی از موضوع این پژوهش مشاهده می شود. با بررسی های انجام شده مشخص شد که تحقیق و پژوهش جامعی که به طور خاص به روش تاریخ نگاری دکتر عبدالحسین زرین کوب بپردازد صورت نگرفته است البته نمی توان تعدادی از مقالات موجود در مجلات و روزنامه ها و کتاب های را که هر یک به بخش کوچکی از شیوه تاریخ نویسی او را نشان می دهند، نادیده گرفت؛ که از جمله این مقالات مذکور:

1. مقاله هویت ملی و ایرانی گری در تاریخ‌نگاری زرین‌کوب نوشته سجاد راعی گلوچه

این مقاله نشان می‌دهد که در نگرش زرین‌کوب به مسئله هویت ملی، از نخستین اثر تألیفی تا پایان حیات علمی‌اش، چه تحولاتی رخ داده است. بنا به اشاره‌ی این مقاله تاریخ‌نگاری وی از تأثیری پذیری از گفتمان فکری باستان‌گرا به واقع‌گرایی چرخش پیدا می‌کند. وی سعی کرد که به طرح دیدگاه‌های خود درباره‌ی هویت ملی بپردازد و بر جنبه‌های فرهنگی آن تأکید ورزد. این مقاله هر چند به زعم خودش یکی از مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری زرین‌کوب را بررسی می‌کند اما با توجه به اینکه مورخ سعی دارد که رویکرد زرین‌کوب را عینی‌گرایانه تلقی کند.

2. مقاله رویکردهای رنسانسی متقدم در تاریخ‌نگاری دکتر زرین‌کوب نوشته عبدالرسول خیراندیش

تلاش خستگی‌ناپذیر دکتر عبدالحسین زرین‌کوب در نیم قرن تاریخ‌نگاری نوین بر اثبات مفهومی «مستمر» از ایرانیت و ایجاد هم‌نشینی میان صور گذشته و حال که همگی مبتنی بر «تداوم» ظرف زبانی (فارسی) مبتنی بود، او را سخت به متقدمان و پیشکسوتان رنسانس همانند ساخته است. پیوند ادبیات و تاریخ نزد زرین‌کوب را نمی‌توان استمرار سنت گذشته «ادیبان مورخ» دانست. زرین‌کوب در تاریخ‌نگاری خود عرصه وسیعی از تاریخ ایران که تقریباً از هخامنشیان تا صفویان را دربر می‌گیرد مورد توجه قرار داده اما اوج توانایی و تبحرش دوره انتقال از عصر ساسانی به ایران اسلامی است. آثار پرآوازه او چون دو قرن سکوت، بامداد اسلام، کارنامه اسلام و ایران بعد از اسلام مربوط به این دوره است و جان کلام در آثاری که گستره زمانی بیشتر دارند مانند تاریخ مردم ایران و روزگاران نیز همین دوره انتقالی و نقطه عطف تاریخی است. در این دوره ایرانیان به‌طور قطع عصری را برای همیشه پشت سر گذاشتند و عصر جدیدی را آغاز کردند که تا امروز ادامه یافته است، به علاوه دوره جدیدی از زبان فارسی (نو) را آغاز کردند که زبان امروزی است و زبان دیروزین خویش (فارسی میانه) را نیز پشت سر گذاشتند.

3. مقاله شباهت‌ها و همانندی‌های روش و بینش تاریخ‌نگاری زرین‌کوب و مکتب آنال نوشته محمد بختیاری و

رهام انصاری

بین تفکر تاریخی دکتر عبدالحسین زرین‌کوب و روال پژوهش در مکتب آنال شباهت و همانندی‌های بسیار زیادی وجود دارد که تحقیق و بررسی در خوری را طلب می‌کند. وجود برخی شباهت‌ها به این معنی نیست که زرین‌کوب در بینش و حتی روش تاریخ‌نگاری خود متأثر از آن مکتب بوده است. این پژوهش با بررسی

دیدگاه‌های زرین‌کوب در خصوص مسائل فلسفی و نظری تاریخ و روش او در تاریخ‌نویسی و مقایسه آن با پیش و روش تاریخ‌نگاری مکتب آنال، شباهت‌ها و همانندی‌های موجود بین این دو مشرب را نشان می‌دهد؛ سپس دلایلی که عدم ارتباط و تأثیرپذیری زرین‌کوب از مکتب آنال را نشان می‌دهند، مورد بحث و ارزیابی قرار می‌گیرد. هدف اصلی مقاله حاضر این است که با واریسی تجربیات تاریخ‌نگاری مدرن ایران، زمینه لازم برای فهم عمیق‌تر وضعیت تفکر تاریخی در ایران فراهم آید.

4. مقاله سبک تاریخ‌نگاری زرین‌کوب_اهمیت و مشخصات نوشته پرویز عادل

این نوشتار مروری است بر دیدگاه‌های تاریخی دکتر زرین‌کوب، لذا جنبه‌های دیگر آثار آن زنده‌یاد همچون: «سبک ادبی دکتر زرین‌کوب» و «الهیات در آثار دکتر زرین‌کوب» و مقولاتی چون عرفان، تصوف، شعر، ادبیات و نظایر آن در اندیشه و آثار دکتر زرین‌کوب مورد نظر نیست. همچنین شایان تأکید است که در این نوشتار، هدف صریحاً شناخت تاریخ‌نگاری دکتر زرین‌کوب است، زیرا تجلیل و قدرشناسی و قدردانی از او در زمان حیاتش نیز به عمل آمد و دانشمندان و فرهیختگان این مرزوبوم با تقدیم ارمغانی برای زرین‌کوب و همچنین یادگار نام‌های دکتر زرین‌کوب زحمات و خدمات آن زنده‌یاد را پاس داشته و بدین گونه به جایگاه علمی آن مرحوم ارج نهاده‌اند.

5. مقاله تاریخ‌نگری و اصول تاریخ‌نگاری از دیدگاه دکتر زرین‌کوب نوشته نصرالله صالحی

این نوشته در پی پاسخ به دو پرسش است: 1- منظور و مراد زرین‌کوب از تاریخ‌نگری چیست؟ 2- اصول تاریخ‌نگاری از دیدگاه او کدام است؟ در مباحث نظری تاریخ، زرین‌کوب بیش از تاریخ‌نگری به تاریخ‌نگاری توجه کرده است و لذا نوشته‌های ایشان از جهت کمیت بیشتر معطوف به این مقوله است.

6. مقاله بازخوانی یک اثر: تاریخ در ترازو، تاریخ و تاریخ‌نگاری از دیدگاه دکتر زرین‌کوب نوشته سید

محمدکاظم صحبت زاده

این متن که بر مبنای کتاب تاریخ در ترازو اثر عبدالحسین زرین‌کوب نگاشته شده است، همراه با بررسی کتاب هدف اصلی خود را ارائه دیدگاه‌های استاد در باب تاریخ قرار داده است.

9-1 روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش

با توجه به موضوع امکان استفاده از یک روش صرف باعث تقلیل و نگاه تک بعدی به مسئله خواهد شد که این یک نوع آسیب تلقی می‌شود لذا موضوع ایجاب می‌کند که بایستی روش ترکیبی (پوزیتویستی، هرمنوتیکی و...) بکار ببریم.

10-1 فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات

مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای و تاریخ شفاهی

11-1 سازمان پژوهش

این پژوهش در پنج فصل و یک نتیجه‌گیری تنظیم گردیده است:

در فصل اول به کلیات پژوهش شامل بیان مسئله و سؤالات اصلی، سابقه و ضرورت، فرضیه‌ها، اهداف، کاربردها و ساماندهی پژوهش ارائه می‌گردد. در فصل دوم حیات و آثار عبدالحسین زرین‌کوب به اختصار آورده شده است. فصل سوم به بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تاریخ‌نگاری عبدالحسین زرین‌کوب اختصاص دارد. در فصل چهارم نمود شاخصه‌های گفتمان ناسیونالیستی در ایران و کتاب دو قرن سکوت ارائه شده است. فصل پنجم چرخش فکری زرین‌کوب از دو قرن سکوت به کارنامه اسلام را در بر دارد.

فصل دوم: حیات و آثار زرین کوب

1-2 زندگی نامه

«زندگی من در همین زمان کوتاه بین تولد و مرگ و در همین مکان محدود بین شرق و غرب این کره خاکی تمام نمی‌شود. از طریق عشق طبیعت در تمام عرصه کیهان بسط دارد و از طریق تاریخ تا آغاز بی‌آغاز که پایان بی‌پایان هم همان است امتداد دارد. گویی چون با نوروز زاده‌ام، مثل نوروز همچنان توالی هزاران هزار بهار از گذشته و آینده را در خود می‌پرورم و بدین گونه زمان و مکان را که هیچ یک از هیچ سوی پایان نمی‌پذیرد در جسم و روح خود با طبیعت و با تاریخ هماهنگ می‌نگرم.» (زرین کوب، 1368: 61)

عبدالحسین زرین کوب، ادیب، مورخ، اسلام‌شناس، ایران‌شناس، محقق و نویسنده بزرگ معاصر، در 27 اسفندماه 1301 شمسی در بروجرد، چشم به جهان گشود. (دهباشی، 1379: 15) خود او در مورد زمان تولدش چنین بیان می‌کند: «درست یک دو روز قبل از ولادت سال 1302 بود که من در بروجرد چشم به دنیا گشودم. می‌پندارم عشقی هم که به گل و گیاه و سبزه و درخت می‌ورزم از همین پیوندی است که با نوروز و بهار دارم و گویی بی‌آنکه بدانم هوای بهار و نسیم سبزه و صدای رود و نغمه مرغ خاطره تازگی و طراوت روزهایی را که تازه چشم به دنیا گشودم در من زنده می‌کند و در ضمیرم این احساس را به وجود می‌آورد که با تمام آنچه همراه بهار به دنیا باز می‌گردد گره خورده‌ام و از سبزه‌های نو دمیده بهاران و مرغان نغمه‌پرداز صبحگاهان جدایی ندارم.» (زرین کوب، 1368: 61)

پدرش استاد عبدالکریم عبائی معروف به شیخ زرگر، اهل زهد و ورع بود و در سنین قبل از چهل سالگی حرفه زرگری را که به تشویق و الزام عموی خود حاجی محمدحسن کدخدای صنف زرگران بروجرد از کودکی بدان اشتغال داشت ترک کرد و به امور فلاحت پرداخت. کراهت وی از ادامه آن شغل که به اعتقاد وی طبعه متضمن معاملات شبهه می‌شد تا حدی بود که در همان ایام اشتغال هم بر رغم آنکه در شهر نزد بعضی از علماء و طلاب به شیخ زرکوب شهرت یافته بود هنگام اخذ سجل احوال با اصرار تمام عنوان زرین کوب را انتخاب کرد تا نام زرکوب در مورد وی مورد شبهه در امر شغل نباشد بر شهرتش به شیخ زرکوب از آن رو بود که چون علاقه و شوق وافری به اقامه مجالس و عظم و تعزیت داشت غالب و عاظم و اهل منبر که از بلاد دیگر مخصوصاً قم و اصفهان و مشهد برای افاضه به بروجرد می‌آمدند با وی مأنوس و محشور می‌شدند و بعضی به بیرونی

خانه وی وارد می‌شدند. یک تن از این وعاظ که اهل اصفهان و گویا شیخ محمدتقی نام داشت در بدو ورود قصیده‌ای در وصف بروجرد ساخته بود و یک بیت معروف منسوب به ناصرالدین‌شاه را هم در آن تضمین کرده بود.

قونیه را گو مبر تو نام فریدون در بر زرکوب خوش عیار بروجرد

(محمدخانی، 1376: 13)

زرین‌کوب، ضمن تحصیل در مدرسه کمال (1307 ش) تحصیلات ابتدایی را در مدرسه غیردولتی اعتضاد به پایان آورد (1313 ش). پدرش با ادامه تحصیل او در مدارس متوسطه به شدت مخالف بود و بعد از اصرار مادر و دایی و پیغام و وساطت معلمان مدرسه با این شرط با ادامه تحصیل او موافقت کرد که در تمام سال عصرها بعد از تعطیلی مدرسه و تابستان‌ها و ایام عید در تمام اوقات روز صبح و عصر به طور منظم درس‌های دینی را در حوزه مدرسه بحرالعلوم که نوربخش خوانده می‌شد و به خانه‌شان نزدیک بود دنبال کند. کاری که او تا پایان تحصیلات متوسطه و در تمام مدت اشتغالش به دبیری در دبیرستان‌های بروجرد آن را ادامه داد. (همان: 15)

گرچه تا پایان سال پنجم متوسطه، در رشته علمی تحصیل می‌کرد، با این حال کمتر کتاب تاریخ و فلسفه و ادبیاتی بود که به زبان فارسی منتشر شده باشد و او آن را در مطالعه نگرفته باشد. به دنبال تعطیل کلاس ششم متوسطه در تنها دبیرستان شهر، برای ادامه تحصیل به تهران رفت؛ اما این بار رشته ادبی را برگزید و در سال 1319 تحصیلات دبیرستانی را به پایان برد و با وجود آنکه کتاب‌های سال‌های چهارم و پنجم متوسطه ادبی را قبلاً نخوانده بود، در میان دانش‌آموزان رشته ادبی سراسر کشور، رتبه دوم را بدست آورد. (زرین‌کوب، 1375: 209-217)

در ایام تحصیل در تهران، چندی نزد حاج شیخ ابوالحسن شعرانی به شاگردی پرداخت و با مباحث حکمت و فلسفه، آشنایی بیشتری یافت. از همان روزگار، با فلسفه‌های معاصر غربی نیز آشنا شد و بعد به مطالعه در باب تصوف نیز علاقه‌مند گردید. در سال 1323 نخستین کتاب او به نام «فلسفه شعر یا تاریخ تطور شعر و شاعری در ایران» در بروجرد منتشر شد. (همان: 16)

زرین کوب پس از کسب رتبه اول و ثبت نام در دانشکده حقوق، به الزام پدر، ناچار به ترک تهران شد. علی اکبر دهخدا رئیس وقت دانشکده نیز از این موضوع اظهار تأسف کرد؛ بنابراین زرین کوب به زادگاه خود بازگشت و در خرم آباد و بعد در بروجرد به کار معلمی پرداخت، کاری که به تدریج علاقه جدی بدان پیدا کرد و به قول استاد، عشق دوران زندگی اش شد و نیم قرن بر روی اندیشه و وجدان چند نسل از مستعدان یک عصر کار کرد. در دوران معلمی درس های تاریخ، جغرافیا، ادبیات، عربی، فلسفه، زبان، ریاضی و فیزیک و علم الهیات را تدریس کرد که بیانگر وسعت دامنه ی اطلاعات ایشان در زمینه ی علوم مختلف و احاطه ی او بر این علوم از همان روزگار جوانی است. (زرین کوب، 1378: 12-13)

«معلمی عشق من شد و هنوز هم هست، در سایه آن توانستم از تعدادی وحشی های خردسال تعداد بیشتری انسان های رسیده و دانا و فرهیخته بسازم. توانستم تعداد بیشتری از آنها را از تیرگی خوف انگیز دنیای وحشی بیرون بیاورم.» (دهباشی، 1380: 54)

در سال ۱۳۲۴، پس از آنکه در امتحان ورودی دانشکده علوم معقول و منقول و دانشکده ادبیات - هر دو - حائز رتبه اول شده بود، وارد رشته ادبیات فارسی دانشگاه تهران شد. در سال ۱۳۲۷ به عنوان دانشجوی رتبه اول، از دانشگاه فارغ التحصیل شد و سال بعد وارد دوره دکتری رشته ادبیات دانشگاه تهران گردید. وی که از زمان شروع تحصیلات دانشگاهی، به عنوان دبیر در دبیرستان های تهران به تدریس پرداخته بود، از سال ۱۳۲۸، سردبیری مجله هفتگی مهرگان را نیز عهده دار شد که با وجود وقفه هایی، این کار مطبوعاتی اش تا پنج سال تداوم یافت. در سال ۱۳۳۰ در کنار بزرگانی چون: عباس اقبال آشتیانی، سعید نفیسی، محمد معین، پرویز ناتل خانلری، غلامحسین صدیقی و عباس زریاب برای مشارکت در ترجمه ی مقالات دایرةالمعارف اسلام 1 (EI) طبع هلند دعوت شد که برای استاد تجربه مفیدی شد تا بعدها از آن تجربه در دارالمعارف اسلام 2 (EI) و نیز دایرةالمعارف اسلامی زیر نظر دکتر غلامحسین مصاحب استفاده کند. (همان: 16)

«پس از ازدواج با دکتر قمر آریان، هم درس دانشکده (۱۳۳۲)، در سال ۱۳۳۴ از رساله ی دکتری خود با عنوان «نقد الشعر، تاریخ و اصول آن» که زیر نظر بدیع الزمان فروزانفر تألیف شده بود با موفقیت دفاع کرد.» در سال 1335 با رتبه دانشجویی، کار خود را در دانشگاه تهران آغاز کرد و به تدریس تاریخ اسلام، تاریخ ادیان، تاریخ کلام و مجادلات فرق، تاریخ تصوف اسلامی و تاریخ علوم پرداخت. در همین سال، برای مدت کوتاهی نیز

امور مربوط به انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب را به عهده گرفت. پس از دریافت رتبه استادی دانشگاه تهران (۱۳۳۹ ش)، دکتر زرین کوب چندی نیز در دانشسرای عالی تهران و دوره دکتری ادبیات فارسی دانشگاه تهران و نیز در دانشکده هنرهای دراماتیک به افاضه پرداخت. (محمدخانی، ۱۳۷۶: ۱۷)

زرین کوب در طی دوران زندگانی‌اش سفرهای بسیاری داشت. وی در مورد سفرهایش می‌گوید: «جاذبه مسافرت به خارج از زادگاه تا یاد دارم برای من خاطره‌انگیز بود در شهرهای مجاور زادگاه خویش، از همان سال‌های نوجوانی بارها برای آموختگاری یا دسترسی به کتابخانه‌های وسیع‌تر سفرها گزیده‌ام؛ برای چند هفته یا چند ماه به همدان، به قم، به اصفهان و به گیلان. غالباً به محض آنکه فرصتی برای خروج از شهر و دیار برایم پیش می‌آمد چمدان‌هایم را برمی‌داشتم و بی‌درنگ عزیمت راه می‌کردم. در سال‌های بعد از دانشگاه تقریباً نیمه-ای از عمرم در سفرهای خارج از ایران گذشت. سفرهای هوایی و دریایی، سفرهایی در غرب و شرق.» (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۴۸۹)

زرین کوب در سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۴۹ در آمریکا به عنوان استاد میهمان در دانشگاه‌های کالیفرنیا و پرینستون به تدریس تاریخ ایران و تاریخ تصوف پرداخت؛ و از فرصت بدست آمده برای فراگیری زبان اسپانیایی بهره جست. پس از بازگشت به ایران (۱۳۴۹)، استاد به دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران انتقال یافت و در دو گروه تاریخ و ادبیات مشغول به کار شد. (دهباشی، ۱۳۷۹: ۱۷)

زرین کوب در طی سفرهای خود به خارج از کشور با بزرگان ایرانی (سید محمدعلی جمال‌زاده، آقابزرگ علوی و تورخان گنجه‌ای) و بزرگان خارجی (هانری ماسه، ولادیمیر مینورسکی و...) آشنایی نزدیک یافت. در بسیاری از مجامع و مجالس علمی جهان شرکت جست و به ایراد سخنرانی پرداخت. (همان: ۱۸)

از همان ابتدا چه در طول مدت تحصیل و چه در دوران تدریس در زمینه‌های علمی و فرهنگی تلاش‌های ارزنده‌ای نمود از جمله: انتشار مجلات و همکاری در مراکز مختلف علمی و فرهنگی، سردبیری مجله هفتگی در سال ۱۳۲۸ که تا پنج سال دوام یافت. همکاری با انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب و همکاری با مجتبی مینوی و موسسه لغت فرانکلین، سردبیری مجله راهنمای کتاب (۱۳۴۲) و فعالیت‌های علمی ایشان در انتشار مجلاتی همچون: سخن، یغما، جهان نو، دانش، علم و زندگی، مهر و فرهنگ ایران زمین، همکاری با سازمان نقشه‌برداری کشور برای تدوین «اطلس تاریخ ایران» و مرکز دایره المعارف اسلامی. (دهباشی، ۱۳۷۹: ۱۷)